



TIDSAD

Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of Turk & Islam World Social Studies

**Hadis Münekkitlerinin Tenkitlerine
Rağmen Buhârî'nin Fülejh b. Süleyman'dan
Rivayet Ettiği Hadislerin Değerlendirilmesi**

**An Evaluation of the Hadiths Narrated by al-
Bukhârî from Fulayh b. Sulaymân Despite
the Criticisms of Hadith Critics**

Fikret ÖZÇELİK*



Geliş/Submitted: 09.07.2026
Kabul/Accepted: 29.09.2026

Citation / Atıf

Özçelik, F. (2026). Hadis münekkitlerinin tenkitlerine rağmen Buhârî'nin Fülejh b. Süleyman'dan rivayet ettiği hadislerin değerlendirilmesi. *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13 (50), 134-154.

Makale Türü:

Araştırma Makalesi

Article Information:

Research Article

 10.29228/TIDSAD.88372

This article was checked by Intihal.net. Bu makale İntihal.net tarafından taranmıştır.
This article is under the Creative Commons license. Bu makale Creative Commons lisansı altındadır.

* Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, fikretozcelikartuklu@gmail.com 



TİİASAD

Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of Turk & Islam World Social Studies

Öz: Bu çalışma, Buhârî'nin el-Câmi'u's-Şaḥiḥ'inde Füleḡ b. Süleyman'dan naklettiğı rivayetleri incelemektedir. Cerh ve ta'dil kaynakları incelendiğinde, Yahyâ b. Ma'in, Ebû Hâtim er-Râzî ve Ebû Zûr'a er-Râzî gibi hadis münekkitlerinin Füleḡ'i zabt yönünden tenkit ettikleri, buna karşılık Buhârî, İbn Adî ve İbn Hibbân'ın onu güvenilir râviler arasında değerlendirdikleri görölmektedir. İbn Hacer ise Buhârî'nin Füleḡ'ten daha çok megâzî, fezâil ve mütâbaat-şevâhid kapsamındaki rivayetleri naklettiğini ileri sürmektedir. Araştırma neticesinde Buhârî'nin Füleḡ b. Süleyman'dan yaklaşık on altı hadis rivayet ettiğı, bunların önemli bir kısmının fikhî hükümlerle ilgili olduğı ve bazı münferid rivayetlere de eserinde yer verdiğı tespit edilmiştir. Bu bağlamda, Buhârî'nin Füleḡ'i mutlak anlamda zayıf bir râvi olarak değerlendirmedini göstermektedir. Ayrıca Füleḡ'in rivayetlerinin önemli bir bölümünün farklı tariklerle desteklenmesi ve Medîneli râvilerden aldığı rivayetlerde temayüz etmesi, onun güvenilirliğini güçlendiren unsurlar arasında değerlendirilebilir. Sonuç olarak Buhârî'nin Füleḡ'ten hadis rivayet etmesinin, hadis tenkit metodolojisi bakımından bilinçli ve gerekçelendirilebilir bir tercih olduğı anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Buhârî, Füleḡ b. Süleyman, cerh ve ta'dil, râvi tenkidi, rivayet.

Abstract: This study examines the narrations transmitted by al-Bukhârî from Fulayḡ b. Sulaymân in his al-Jâmi' al-Şaḥiḥ. An analysis of the jarḡ wa ta'dil sources reveals that prominent hadith critics such as Yahyâ b. Ma'in, Abû Hâtim al-Râzî, and Abû Zur'a al-Râzî criticized Fulayḡ primarily with regard to his precision (ḡabt). In contrast, al-Bukhârî, Ibn 'Adî, and Ibn Hibbân regarded him as a reliable transmitter. Ibn Hajar further maintains that al-Bukhârî mainly narrated from Fulayḡ in reports related to maghâzî (military expeditions), virtues (faḡâ'il), and narrations serving as corroborative evidence (mutâba'ât and shawâhid). The findings of this research indicate that al-Bukhârî transmitted approximately sixteen hadiths from Fulayḡ b. Sulaymân, a significant number of which concern legal rulings (aḡkâm fiḡhiyyah), and that he also included some solitary (munfarid) narrations from him in his collection. This suggests that al-Bukhârî did not consider Fulayḡ to be an absolutely weak transmitter. Furthermore, the fact that a substantial portion of Fulayḡ's narrations are supported through multiple transmission routes and that he demonstrated particular proficiency in narrating from Medinan transmitters may be regarded as factors strengthening his reliability. Consequently, al-Bukhârî's decision to transmit hadiths from Fulayḡ appears to have been a deliberate and justifiable choice within the framework of hadith critical methodology.

Keywords: Hadith, al-Bukhârî, Fulayḡ b. Sulaymân, Jarḡ and Ta'dil, Narrator Criticism, Transmission.

Giriş

Hadislerin sıhhatinin tespiti ve güvenilir biçimde sonraki nesillere aktarılması, İslâm ilim geleneğinde büyük ölçüde râvilerin adâlet ve zabt bakımından titizlikle değerlendirilmesine bağılı olmuştur (İbnü's-Salâh, 1989, s. 12).

Bu amaçla teşekkül eden cerh ve ta'dîl ilmi, râvilerin güvenilirlik durumlarını tespit ederek hadislerin kabul veya reddinde temel ölçütlerden biri hâline gelmiştir (Hâkim en-Nîsâbü'rî, 1977, ss. 52-58; Özçelik, 2020, s. 41). Bununla birlikte cerh ve ta'dîl kaynaklarında yer alan değerlendirmeler her zaman kesin ve mutlak hükümler olarak görülmemiş; râviler hakkında farklı hadis münekkitlerinin birbirinden ayrılan kanaatler ortaya koyduğu birçok örnekle karşılaşmıştır. Bu durum, râvilerin tek yönlü hükümlerle değerlendirilmesini güçleştirdiği gibi hadis imamlarının rivayet tercihlerini anlamayı da önemli bir araştırma alanı hâline getirmiştir.

Cerh ve ta'dîl literatüründe hakkında ihtilaf bulunan râvilerden biri de Fülehy b. Süleyman'dır (ö. 168/784). Hakkında yapılan değerlendirmeler incelendiğinde, bazı hadis münekkitlerinin onu güvenilir râviler arasında zikrettiği, buna karşılık özellikle zabt yönünden tenkit eden ve rivayetlerinde hata yaptığını ifade eden âlimlerin de bulunduğu görülmektedir (Zehebî, 1963, 3/365). Bu farklı değerlendirmeler, Fülehy b. Süleyman'ın hadis ilmindeki konumunun tek boyutlu bir yaklaşımla açıklanamayacağını göstermektedir. Nitekim Buhârî'nin, hakkında çeşitli tenkitler bulunan bu râviden el-Câmi'u's-Şaḥîḥ'inde rivayette bulunması, hadis usûlü açısından dikkat çekici bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanı sıra Buhârî'nin kendisinden hadis rivayet etmiş olması, bazı alimler tarafından onun güvenilirliğini destekleyen bir unsur olarak değerlendirilmiştir (İbn Hacer, 1326, 8/304).

Bilindiği üzere Buhârî, eserine aldığı hadislerin seçiminde son derece titiz davranmış, râvilerin güvenilirliği konusunda muhaddisler nezdinde otorite kabul edilmiştir (Suyûtî, t.s., s. 1/91). Bununla birlikte Buhârî'nin bütün râviler hakkında cerh ve ta'dîl âlimlerinin değerlendirmelerini mutlak şekilde esas almadığı; bazı râviler hakkında kendi hadis tenkidi anlayışı doğrultusunda farklı tercihlerde bulunduğu görülmektedir. Bu bakımdan, hakkında ihtilaf bulunan râvilerden yapılan rivayetlerin hangi gerekçelerle el-Câmi'u's-Şaḥîḥ'e alındığının ortaya konulması, hem Buhârî'nin rivayet metodunun hem de klasik hadis tenkidinin daha doğru anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Literatürde Fülehy b. Süleyman hakkında cerh ve ta'dîl kaynaklarındaki değerlendirmeleri ele alan çalışmalar bulunmakla birlikte, Buhârî'nin ondan rivayet ettiği hadislerin tamamını bir arada inceleyen, bu rivayetleri mutâbaat, şevâhid, teferrüd ve fikhî muhteva açısından değerlendiren müstakil araştırmaların olmadığı görülmektedir. Bu durum, Buhârî'nin Fülehy b. Süleyman'dan rivayet etme gerekçelerinin sistematik biçimde incelenmesini faydalı kılmaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, hadis münekkitlerinin Fülehy b. Süleyman hakkındaki değerlendirmelerini ortaya koymak ve Buhârî'nin el-Câmi'u's-Şaḥîḥ'inde ondan rivayet ettiği hadisleri inceleyerek Buhârî'nin rivayet tercihinin hangi ilmî esaslara dayandığını tespit etmektir. Bu doğrultuda öncelikle cerh ve

ta'dîl kaynaklarında Fülejh b. Süleyman hakkında ileri sürülen görüşler mukayeseli olarak ele alınmış, ardından Buhârî'nin ondan rivayet ettiği hadisler tek tek incelenerek mutâbaat ve şevâhid durumları ile fikhî hükümleri bağlamında ele alınmıştır. Böylece Buhârî'nin râvi tercihinde yalnızca cerh ve ta'dîl hükümlerini değil, rivayetlerin farklı isnadlarla desteklenmesini, nüsha sahibi olmak gibi ravileri farklı kılan özellikleri dikkate aldığı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu araştırmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiştir. Cerh ve ta'dîl kaynakları mukayeseli yöntemiyle analiz edilmiş; Buhârî'nin Fülejh b. Süleyman'dan rivayet ettiği hadisler isnad, mutâbaat, şevâhid ve metin açısından değerlendirilmiştir.

1. Hadis Münekkitlerinin Fülejh b. Süleyman Hakkındaki Değerlendirmeleri

Cerh ve ta'dîl literatürü incelendiğinde, Fülejh b. Süleyman hakkında birbirinden farklı değerlendirmelerin bulunduğu görülmektedir (Başaran, 1996, s. 248). Bir kısım hadis münekkitleri onu güvenilir kabul ederken, diğer bir kısmı ise özellikle rivayetlerindeki hata oranını gerekçe göstererek tenkit etmiştir. Bu durum, râvinin hadis ilmindeki konumunun tartışmalı isimlerden biri olduğunu göstermektedir.

a. Fülejh b. Süleyman Hakkındaki Olumlu Değerlendirmeler

Buhârî, et-Târîhu'l-Kebîr adlı eserinde Fülejh b. Süleyman'ın biyografisini verirken onun künyesinin Ebû Yahyâ, Medineli, Huzâa kabilesine mensup olduğunu, bazı kaynaklarda ise Eslem kabilesine nispet edildiğini belirtmekle yetinmiş; ayrıca Zührî ve Süheyl b. Ebû Sâlih gibi muhaddislerden rivayette bulunduğunu kaydetmiştir (Buhârî, 2008, s. 7/133). Buhârî'nin bu eserinde herhangi bir cerh ifadesine yer vermemesi dikkat çekmektedir. Bunun yanında, el-Câmi'u's-Sahîh'inde Fülejh'ten hadis rivayet etmiş olması da, onun rivayetlerini mutlak surette terk etmediğini ve belirli şartlar çerçevesinde güvenilir bulunduğunu göstermektedir.

İbn Adî de Fülejh b. Süleyman'ın Medineli hocalarından sahih rivayetler naklettiğini ifade etmiş ve onun hakkında, "Bana göre rivayetlerinde bir sakınca yoktur (lâ be'se bih)" değerlendirmesinde bulunmuştur. (İbn Adî, 1997, s. 7/144) Benzer şekilde İbn Hibbân, Fülejh'i es-Sikât adlı eserinde zikrederek güvenilir râviler arasında değerlendirmiştir (İbn Hibbân, 1973, s. 7/324). Zehebî ise onu "çağının büyük âlimlerinden biri" şeklinde nitelendirmiş, ardından hadis münekkitlerinin kendisi hakkındaki farklı görüşlerini naklederek dengeli bir değerlendirme ortaya koymuştur (Zehebî, 2003, s. 4/479).

b. Fülejh b. Süleyman Hakkındaki Tenkitler

Buna karşılık birçok hadis münekkidi Fülejh b. Süleyman hakkında eleştirel

değerlendirmelerde bulunmuştur. Yahyâ b. Maîn onu zayıf kabul etmiş, (Yahyâ b. Maîn, 1985, s. 1/69) Ali b. Medînî de rivayetlerini tenkit etmiştir (Ali b. el-Medînî, 2006, s. 48). Müslim ise onu “sadûk olmakla birlikte çok hata yapan” bir râvi olarak nitelendirmiştir (Müslim b. Haccâc, 1984, s. 1/252). Ebû Hâtim er-Râzî de cerh lafızlarından biri olan leyse bi'l-kavî ifadesini kullanarak onun zabt yönünden zayıf olduğuna işaret etmiştir.(Müslim b. Haccâc, 1984, s. 1/252).

Bu değerlendirmeler birlikte ele alındığında, Fülehy b. Süleyman hakkında olumlu kanaat bildiren muhaddisler bulunmakla birlikte, hadis münekkitlerinin önemli bir kısmının onu çeşitli yönlerden tenkit ettiği anlaşılmaktadır. Bu tenkitlerin ortak noktasını ise rivayetlerinde fazla hata yaptığı yönündeki değerlendirmeler oluşturmaktadır. Buna rağmen Buhârî'nin ondan hadis rivayet etmiş olması, râvinin mutlak anlamda metrûk kabul edilmediğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Nitekim Buhârî'nin Fülehy'nden rivayette bulunması, bazı muhaddisler tarafından ayrıca eleştiri konusu yapılmıştır. (Dârekutnî, 2007, s. 184).

Fülehy b. Süleyman hakkında ileri sürülen en dikkat çekici eleştirilerden biri Bâcî'ye aittir. Bâcî, onun biyografisini verirken sahâbîler hakkında olumsuz ifadeler kullandığını ve bu sebeple Şiilik ile itham edildiğini zikretmiş; bu iddiasını da Yahyâ b. Maîn'in Ebû Muzaffer'den naklettiği bir rivayete dayandırmıştır. (Bâcî, 1986, s. 2/1054). Bununla birlikte, Yahyâ b. Maîn'e nispet edilen bu değerlendirmenin onun günümüze ulaşan eserlerinde yer almadığı görülmektedir. Öte yandan bazı kaynaklarda Yahyâ b. Maîn'den şu rivayet nakledilmektedir: “Ebû Kâmil Muzaffer b. Müdrik, Fülehy'i tenkit ederdi. Ebû Kâmil ise, ‘Onlar, Fülehy'in Zührî'nin râvileri hakkında ileri geri konuştuğu kanaatindeydiler’ demiştir” (Mizzî, 1980, s. 23/320). İbn Hacer'e göre de Fülehy b. Süleyman'ın “Resûlullah'ın ashâbı hakkında konuşurdu (النبي أصحاب يتناول)” şeklindeki ifade hatalı olup doğru olanı: “Zührî'nin râvileri hakkında konuşurdu (الزهري رجال يتناول)” şeklindeki ifadedir. Yani Fülehy'in ithamı sahâbeye değil, Zührî'nin râvilerine yönelik olduğu belirtilmektedir (İbn Hacer, 1326, s. 8/304).

Taberî'nin naklettiğine göre Fülehy b. Süleyman, Halife Mansûr'a, Muhammed b. Abdullah b. Hasan'ı aradığı sırada Benî Hasan'ın hapsedilmesini tavsiye etmiş; bunun üzerine Mansûr da onu sadakalar (zekât) idaresine tayin etmiştir (Taberî, 1387, s. 7/536). Bu rivayet doğru kabul edildiği takdirde, Fülehy'in Şîî eğilimli olduğu yönündeki iddialarla bağdaşmayan bir tablo ortaya koymaktadır.

Bu iki rivayet birlikte değerlendirildiğinde, Bâcî'nin Fülehy b. Süleyman'a yönelttiği sahâbîler hakkında olumsuz konuştuğu ve Şîilik ile itham edildiği yönündeki iddianın açık ve güçlü delillerle desteklenmediği anlaşılmaktadır. Mevcut rivayetler, en fazla onun Zührî'nin bazı talebeleri veya râvileri hakkında eleştirel ifadeler kullandığını göstermekte olup, bunun sahâbîlere yönelik bir tavır olarak yorumlanması ihtiyatla karşılanmalıdır. Dolayısıyla Bâcî'nin değerlendirmesinin,

mevcut rivayetler dikkate alındığında yeniden gözden geçirilmeye muhtaç olduğu söylenebilir.

2. Fülehy b. Süleyman'ın Rivayetleri

Buhârî'nin, Fülehy b. Süleyman'dan on beşten fazla hadis rivayet ettiği görülmüştür. İbn Hacer'in Fülehy b. Süleyman hakkında şu değerlendirmeyi yapmıştır: "Derim ki: Buhârî, Mâlik, İbn Uyeyne ve benzeri râvilerle güvendiği ölçüde Fülehy'e itimat etmemiştir. Nitekim ondan rivayet ettiği hadisler, çoğunlukla menâkıb konularına, bir kısmı ise rekâik (zühed ve öğütler) bahislerine dairdir" (İbn Hacer, 2000, s. 1/435). Ancak el-Câmi'u's-Şaḥîḥ'te yer alan Fülehy b. Süleyman rivayetleri incelendiğinde, İbn Hacer'in bu değerlendirmesinin tenkide açık olduğu anlaşılmaktadır. Zira ileride ele alınacağı üzere Fülehy'in bazı rivayetlerinin fikhî hükümler içerdiği görülmektedir. Ayrıca İbn Hacer'in: "Buhârî, onun ahkâm konularındaki rivayetlerinden sadece başka tarikler veya râviler tarafından desteklenen (mütâbaat edilen) rivayetleri Sahîh'ine dâhil etmiştir" (İbn Hacer, 2000, s. 1/303) tespiti de objektif değildir. Zira Fülehy'in, az da olsa ahkamla ilgili olan bazı rivayetlerde teferrüt etmiştir. Bu hakikatlerden hareketle Fülehy'in rivayetleri, "Fikhî Hadisler" ve "Fezâile Dair Hadisler" olmak üzere iki başlık altında incelenecektir.

a. Fikhî Hüküm İçeren Hadisler

Birinci rivayet: Buhârî – Hüseyin b. İsa – Yûnus b. Muhammed – Fülehy b. Süleyman – Abdullah b. Bekr – Abbâd b. Temîm – Abdullah b. Zeyd'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) abdest aldığı anda uzuvlarını ikişer defa yıkardı" (Buhârî, 1422h, s. Kitâbü'l-Vüdû, 23).

Buhârî, söz konusu rivayeti Kitâbü'l-vüdû'un yirmi üçüncü babı olan "ikişer abdest alma babı"nda zikretmiştir. Buhârî, konuyla ilgili sadece söz konusu rivayeti nakletmiştir. İbn Mülakkin rivayeti Buhârî'nin ferd rivayetleri arasında kabul etmiştir (İbnü'l-Mülakkin, 2008, s. 4/172). Fülehy b. Süleyman'ın naklettiği bu rivayetin şâhidi de bulunmaktadır (İbn Hacer, 2000, 1/259). Söz gelimi Ebû Dâvud ve Tirmizî'nin, rivayeti Fülehy'in yer almadığı ve sahabî râvisi Hz. Ebû Hüreyre olduğu tarikle nakletmişlerdir (Ebû Dâvud, 1998, Tahâret, 50; Tirmizî, 1975, Tahâret, 33). Bu durum da söz konusu rivayetin sıhhatini artırmaktadır. Fülehy b. Süleyman'ın kendisinden nakilde bulunduğu Abdullah b. Bekr de Medîneli olup tâbiîndendir. Başka bir ifadeyle Medîneli olan Fülehy'in, kendisinden sonra gelen tüm râviler Medînelidir. Bu durum da rivayetin değerini artırdığı bilinen bir hakikattir. İsnadda yer alan Abbâd b. Temîm'in sahabî olup olmadığı konusunda ihtilaf vardır (Aynî, t.s., 3/4).

İkinci rivayet: Buhârî'nin Fülehy b. Süleyman'dan naklettiği ikinci rivayete göre Saîd b. Hâris şöyle demiştir: "Biz Câbir b. Abdullah'a tek bir elbise içinde namaz kılma hakkında sorduk. O da şöyle dedi: 'Peygamber (s.a.v.) ile birlikte bazı seferlere

çıkıttım. Bir gece bir işim için yanına gittiğimde onu namaz kılarken buldum. Üzerimde tek bir elbise vardı. Ona sarınarak yanında namaza durdum. Namazı bitirince bana: 'Ey Câbir! Bu gece niçin geldin?' diye sordu. Ben de ihtiyacımı kendisine anlattım. İşimi bitirince şöyle buyurdu: 'Üzerinde gördüğüm bu sarınma da nedir?' Ben: «Elbise dardı (küçüktü)» dedim. Bunun üzerine: «Eğer elbise genişse ona bürün (omuzlarını örtecek şekilde al); eğer dar ise onu beline sar (izar gibi kullan) buyurdu.» (Buhârî, 1422h, Salât, 6).

Buhârî söz konusu rivayeti şu isnadla tahrir etmiştir: Yahyâ b. Sâlih - Fülehy b. Süleyman - Saîd b. Hâris - Cabir bin Abdullah (r.a.). Ayrıca Buhârî hadisi, Salât kitabının "Elbise dar olduğunda" babın başlığında nakletmiştir.

Bu rivayet ahkamla ilgili olduğu görülmektedir. Nitekim İbn Dakîkûlîd de rivayeti el-İlmam adlı eserine almıştır (İbn Dakîkûlîd, 2002, 1/148).

Buhârî'nin isnadında Fülehy b. Süleyman'ın da yer aldığı bu rivayetin mutâbaatı ve şevâhidi bulunmaktadır. Nitekim rivayet, başta Müslim b. Haccâc (Müslim b. Haccâc, 1955, Rakâik, 7622-7623) ve Ebû Dâvûd (Ebû Dâvud, 1998, Salât, 82) olmak üzere birçok muhaddis tarafından da tahrîc edilmiştir. Söz konusu muhaddislerin isnadlarında Fülehy b. Süleyman yer almamaktadır. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in bir tek elbiseyle namaz kıldığına dair rivayetler bulunduğu görülmektedir. Bu rivayetler, Cabir b. Abdullah'ın yanı sıra başta Ebû Hüreyre olmak üzere diğer sahâbîler tarafından da nakledilmiştir. Bu durum, Buhârî'nin tahrîc ettiği hadisin sıhhatini destekleyen bir unsur olarak değerlendirilebilir. Nitekim Nevevî konuyla ilgili farklı rivayetleri tahrîc etmiştir (Nevevî, 1997, 1/326-327).

Üçüncü rüvayet: Buhârî'nin, Fülehy b. Süleyman'dan naklettiği üçüncü rivayette Enes b. Mâlik'in şöyle dediği nakledilmiştir: ""Resûlullah (s.a.v.) bize bir namaz kıldırıldı. Sonra minbere çıktı; namaz ve rükû hakkında şöyle buyurdu: 'Şüphesiz ben sizi, arkamdan da tıpkı karşımdan gördüğüm gibi görüyorum'" (Buhârî, 1422h, Salât, 40). Buhârî söz konusu rivayeti Yahyâ b. Sâlih - Fülehy b. Süleyman - Hilâl b. Ali - Enes b. Mâlik tarikiyle tahrîc etmiştir.

Buhârî bu rivayeti Kitâbü's-Salat'ın "İmamın, namazın eksiksiz kılınması konusunda cemaate öğüt vermesi ve kibleyi hatırlatması" babında yer vermiş; aynı şekilde bu başlığın altında manen bu rivayeti destekleyen şu hadisi de tahrîc etmiştir: "Benim kiblemi burada gördüğümü mü sanıyorsunuz? Allah'a yemin ederim ki, ne huşûnunuz ne de rükûnunuz bana gizli kalır. Şüphesiz ben sizi arkamdan da görüyorum" (Buhârî, 1422h, Salât, 40). Buhârî'nin naklettiği bu rivayetin isnadında Fülehy b. Süleyman yer almamakta, ayrıca buradaki sahabî râvisi de Hz. Ebû Hüreyre olduğu görülmektedir. Ayrıca Buhârî, el-Câmiu's-Şâhih'inin başka bir yerinde ise şu rivayeti tahrîc etmiştir: "Rükû ve secdeleri dosdoğru yerine getirin. Allah'a yemin ederim ki ben, siz rükû ve secde ettiğinizde, arkamdan - (bazı rivayetlerde:) sırtımın arkasından - sizi mutlaka görüyorum"

(Buhârî, 1422h, Ezân, 88). Bu rivayetin isnadı şu ravilerden oluşmaktadır: Muhammed b. Beşşâr – Gündür – Şu'be – Katâde – Enes b. Mâlik.

Ahmed b. Hanbel'in Füleyh b. Süleyman'ın yer aldığı isnadla rivayeti tahrîc etmiştir. Ayrıca Ahmed b. Hanbel'in Müsned'ini tahkik eden Şuayb Arnavut'un, söz konusu isnadın Füleyh b. Süleyman'dan dolayı hasen olduğunu ifade etmiştir (Ahmed b. Hanbel, 2001, 21/83). Müslim ise rivayeti şu farklı lafızlarla nakletmiştir: "Ey insanlar! Ben sizin imamınızım. Rükûda, secde, ayağa kalkmada ve namazdan ayrılmada (selâm vermeden) beni geçmeyin. Şüphesiz ben sizi önümden de arkamdan da görüyorum." Sonra şöyle buyurdu: "Muhammed'in canı elinde olan (Allah'a) yemin olsun ki, eğer benim gördüğümü görseydiniz, az güler çok ağlardınız" (Müslim b. Haccâc, 1955, Salât, 426). Müslim'in naklettiği rivayetin isnadında Füleyh b. Süleyman yer almamaktadır.

Görüldüğü üzere, Füleyh b. Süleyman'ın rivayetinin hem mutâbaatı hem de şevâhidi bulunmaktadır. Bu durum, söz konusu rivayetin sıhhat değerini artırmaktadır.

Dördüncü rivayet: Buhârî'nin, isnadında Füleyh b. Süleyman'ın da yer aldığı bir diğer rivayet namazın kılınış şekliyle ilgilidir. Rivayet şu şekildedir: Yahyâ b. Sâlih - Füleyh b. Süleyman - Saîd b. Hâris şöyle demiştir: "Ebû Saîd bize namaz kıldırıldı. Başını secdeden kaldırdığında, secdeye gittiğinde, tekrar secdeden kaldırdığında ve iki rekâttan ayağa kalktığında tekbiri açıktan (cehrî olarak) alırdı. Sonra: 'Ben Resûlullah'ı (s.a.v.) böyle yaparken gördüm.' dedi" (Buhârî, 1422h, Ezân, 144).

Buhârî, söz konusu rivayeti "İki secde arasından (veya iki secdeden) kalkarken tekbir getirme" babı başlığı altında nakletmiştir. Buhârî bu bapta bir rivayet daha tahrîc etmiştir. Rivayete göre Mutarrif şöyle demiştir: "Ben ve İmrân, Ali b. Ebî Tâlib'in (r.a) arkasında namaz kıldık. O, secdeye vardığında tekbir getiriyor, secdeden kalktığında tekbir getiriyor ve iki rekattan doğrulduğunda yine tekbir getiriyordu. Namazı bitirip selâm verince, İmrân elimden tuttu ve şöyle dedi: 'Bu zat bize Muhammed'in (s.a.v.) namazını kıldırıldı.' Yahut şöyle dedi: 'Bu zat bana Muhammed'in namazını hatırlattı' (Buhârî, 1422h, Ezân, 144, 826). Buhârî kitabının farklı yerlerinde Füleyh b. Süleyman'ın rivayetini manen destekleyen başka hadisler de nakletmiştir (Buhârî, 1422h, Ezân, 115).

Beşinci rivayet: Buhârî'nin, isnadda Füleyh b. Süleyman'ın da bulunduğu başka bir rivayet de Cuma namazı vakti ile ilgilidir. Rivayet "Süreyç b. Nu'mân - Füleyh b. Süleyman - Osman b. Abdurrahman b. Osman et-Teymî - Enes b. Mâlik" isnadıyla nakledilmiştir. Rivayete göre Hz. Enes (r.a.) şöyle demiştir: "Şüphesiz ki Peygamber (s.a.v.) Cuma namazını güneş batıya meylettiği (zeval vaktine girdiği) zaman kıldırı" (Buhârî, 1422h, Cuma, 12).

Buhârî, söz konusu rivayeti 'Cuma namazının vakti, güneşin batıya meylettiği

zamandır' babı altında ikinci rivayet olarak ele almıştır. Kendisi bu bapta üç rivayet tahrîc etmiştir. Birinci rivayet Cuma günü guslû ile ilgilidir. Diğer rivayette ise Enes b. Mâlik'in şöyle dediği nakledilmiştir: "Biz Cuma namazına erken giderdik ve kaylûleyi (öğle istirahatini) Cuma namazından sonra yapardık" (Buhârî, 1422h, Cuma, 16). Görüldüğü gibi bu rivayet de Cuma namazı vakti hakkındadır. Ancak doğrudan konuyla ilgili olan rivayet, isnadında Fülejh b. Süleyman'ın da yer aldığı hadistir. Bunun yanı sıra bu rivayetin fikhî bir hüküm içerdiği anlaşılmaktadır.

Tirmizî de rivayeti Buhârî'nin rivayetinin isnadında yer alan raviler aracılığıyla nakletmiştir (Tirmizî, 1975, Cuma, 9). Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu rivayet, sadece Fülejh b. Süleyman'ın isnadında yer aldığı tarikile nakledilmiş ve fikhî hüküm barındırmıştır.

Altıncı rivayet: Buhârî'nin Muhammed – Ebû Tümeyle – Fülejh b. Süleyman – Saîd el-Hâris – Câbir b. Abdullah isnadıyla tahrîc ettiği rivayete göre Hz. Câbir, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bayram günlerinde gidiş yolundan farklı bir yoldan döndüğünü haber vermektedir. Buhârî, rivayetin ardından Yûnus b. Muhammed'in bu hadisi Fülejh'ten rivayet ederek ona mutâbaat ettiğini, Muhammed b. Salt'ın ise aynı hadisi Fülejh → Saîd → Ebû Hüreyre isnadıyla naklettiğini, ancak Câbir tarikiyle gelen rivayetin daha sahih olduğunu belirtmiştir (Buhârî, 1422h, İdeyn, 24).

Hadis, Buhârî dışında Tirmizî (Tirmizî, 1975, İdeyn, 37), Ebû Dâvûd (Ebû Dâvud, 1998, Salât, 253), İbn Mâce (İbn Mâce, 2009, Salât, 162), Ahmed b. Hanbel (Ahmed b. Hanbel, 2001, 10/119), İbn Hibbân (İbn Hibbân, 1993, 7/54) ve Beyhakî tarafından da farklı isnadlarla tahrîc edilmiştir (Beyhakî, 1344, 6/600-601). Tirmizî, Ebû Hüreyre tarikiyle gelen rivayeti hasen garîb olarak değerlendirmiş, bununla birlikte Câbir tarikiyle gelen rivayetin daha sahih olabileceğine işaret etmiştir. Ebû Dâvûd, İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel ise hadisi İbn Ömer tarikiyle rivayet etmişlerdir. Bu isnadda yer alan Abdullah b. Ömer el-Ömerî zayıf kabul edildiğinden rivayet tek başına sahih görülmemiş; ancak diğer tariklerle desteklenmesi sebebiyle hasen li-gayrihi derecesine yükselmiştir. İbn Hibbân ve Beyhakî de Fülejh'ten gelen farklı tarikleri naklederek rivayetin çeşitli isnadlarla rivayet edildiğini ortaya koymuşlardır.

İbn Hacer, rivayetin esasen Fülejh'in teferrüdüyle geldiğini, ancak Yûnus b. Muhammed'in mutâbaatı ve Abdullah b. Ömer, Sa'd el-Kurazî, Ebû Râfi ve Osman b. Ubeydullah'tan gelen şâhid rivayetler sayesinde hadisin desteklendiğini belirtmiş; bu sebeple hadisi hasen kabul etmiştir (İbn Hacer, 2000, 4/69). Buna karşılık İbnü't-Türkmânî, Ebû Mesûd ed-Dımaşkî ve Beyhakî, Ebû Hüreyre tarikiyle gelen rivayetin daha sağlam olduğu kanaatindedir (İbnü't-Türkmânî, t.y., 3/308). Bazı âlimler ise ihtilafın rivayet nüshalarındaki eksikliklerden kaynaklandığını ileri sürmüştür. İbn Hazm da bu rivayetlerin kesin bir hüccet teşkil edecek kuvvette olmadığını belirterek bayram namazına gidiş ve dönüşte farklı yol izlemenin müstehap olmakla birlikte bağlayıcı bir sünnet sayılamayacağını ifade etmiştir (İbn Hazm, 2003, s.

5/286).

Bütün bu değerlendirmeler dikkate alındığında, Buhârî'nin Fülejh b. Süleyman'ın rivayetini tek tarikla nakletmekle yetinmediği, Yûnus b. Muhammed'in mutâbaatına dikkat çekerek rivayetin desteklendiğini gösterdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Buhârî, farklı tarikleri karşılaştırmış ve Câbir b. Abdullah tarikiyle gelen rivayeti Ebû Hüreyre tarikiyle gelen rivayete tercih ederek isnad tenkidindeki seçici yöntemini ortaya koymuştur

Yedinci rivayet: Fülejh b. Süleyman'ın isnadında yer alan bir rivayete göre Enes b. Mâlik (r.a.) şöyle demiştir: “Resûlullah'ın (s.a.v.) kızlarından birinin cenazesinde bulunduk. Resûlullah (s.a.v.) kabrin başında oturuyordu. Gözlerinin yaşardığını gördüm. Bunun üzerine şöyle buyurdu: ‘İçinizde bu gece günah işlememiş bir kimse var mı?’ Ebû Talha: ‘Ben varım’ dedi. Bunun üzerine Allah Resûlü kendisine ‘Kabre in’ dedi. O da kabre indi (ve onu defnetti).”

Buhârî, söz konusu rivayeti Kitâbü'l-Cenâiz'de iki farklı yerde nakletmiştir. Rivayetin ilk geçtiği yer, “Peygamber (s.a.v.)'in şu sözüne dair bölüm: ‘Ölü, ailesinin onun üzerine (aşırı ve feryat ederek) ağlaması sebebiyle azap görür.’ — şayet bu ağıt yakma (niyâha), onun hayattayken benimsediği bir âdet ise” başlığını taşıyan bâbdır. Buhârî burada ilgili rivayeti babın ikinci hadisi olarak tahrîc etmiştir. Aynı rivayetin yer aldığı ikinci bâb ise “Kadının kabrine girebilecek kişi” başlığıdır ve Buhârî bu bâbda yalnızca söz konusu rivayete yer vermiştir. Öte yandan, bu rivayette râvî Fülejh b. Süleyman, hadiste geçen “الليلة يقارف لم رجل منكم هل” ifadesindeki “يقارف” kelimesini “günah işlemek” anlamında açıklamıştır. Buhârî de bu yorumu destekler mahiyette, En'âm Sûresi'nin 113. âyetinde geçen “ليقتروا” fiilinin “bir şeyi elde etmek/işlemek” anlamına geldiğini belirtmiştir (Buhârî, 1422h, s. Cenâiz, 71, hadis no: 1342).

قارف fiilinin anlamı tahkik edildiğinde, bu fiilin hem kötü bir fiil veya günah işlemek (المعصية / المذمومة المقارفة) hem de kişinin eşiyle cinsel ilişkide bulunmak anlamlarında kullanıldığı görülmektedir (İbnü'l-Esîr, 1979, s. 4/45).

Tahâvi de söz konusu fiili bağlamında şu açıklamayı yapmıştır: “Biz, “mukârefe” (المقارفة) kelimesinin bazen kınanan bir davranışı (günahı) işlemek anlamına, bazen de bunun dışında (eşiyle) cinsel ilişkide bulunmak anlamına gelebileceğini gördük. Ancak burada Hz. Peygamber'in bununla cinsel ilişkiyi kastetmiş olması bize göre mümkün değildir. Çünkü kişinin eşiyle cinsel ilişkide bulunması kınanan bir davranış değildir” (Tahâvî, 1994, s. 6/323).

Buhârî'nin şarihlerinde İbn Hacer (İbn Hacer, 2000, s. 1/172) ve Aynî de قارف fiilini günah anlamında olduğu görüşü benimsemişlerdir (Aynî, t.s., s. 8/76). Ancak İbn Hazm başta olmak üzere bazı alimler kelimeyi cinsel ilişki anlamında değerlendirmişlerdir (İbn Hazm, 2003, s. 5/145). Zira rivayetin bazı tariklerinde “لا الليلة أهله قارف أحد القبر يدخل” ifadesi bulunmaktadır (Ahmed b. Hanbel, 2001, s. 21/341).

Bütün bu rivayetler, şerhler ve lugavî değerlendirmeler birlikte ele alındığında, hadiste geçen “قارف” fiilinin hangi anlamda kullanıldığının yalnızca sözlükteki muhtemel anlamlarıyla değil, rivayetin bağlamı ve hadis münekkitlerinin yorumları çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Her ne kadar kelimenin Arap dilinde hem “günah işlemek” hem de “eşiyle cinsel ilişkide bulunmak” anlamlarında kullanıldığı sabit olsa da, Buhârî'nin bâb başlığıyla yaptığı yönlendirme, râvî Fülejh b. Süleyman'ın lafza ilişkin açıklaması, Tahâvî'nin bağlamsal tahlili ve bu görüşün İbn Hacer ile Aynî gibi önemli şârihler tarafından benimsenmiş olması, burada “قارف” fiilinin “günah işlemek, kınanacak bir fiilde bulunmak” anlamında kullanılmış olmasının daha isabetli olduğu söylenebilir. Zira Hz. Peygamber'in, dinen meşru ve kınanmayan bir fiil olan eşler arasındaki cinsel ilişkiyi kabre girmeye engel teşkil edecek bir gerekçe olarak zikretmesi, hadisin maksadı ve genel dinî ilkelerle örtüşmemektedir. Buna karşılık, kabre girecek kimsenin o gece günah sayılabilecek bir fiilden uzak durmuş olmasını esas alan yorum, hem hadisin siyak ve sibakıyla hem de Buhârî'nin rivayeti yerleştirdiği bâb başlıklarıyla daha uyumlu görünmektedir. Bu sebeple, hadisteki “قارف” fiilinin “günah işlemek” anlamında anlaşılması, rivayetin bağlamını ve klasik hadis şerh geleneğini daha isabetli bir yorum olarak değerlendirilebilir.

Hz. Peygamber'in kızının vefatına ilişkin rivayet, tespit edebildiğimiz kadarıyla iki farklı isnadla nakledilmiştir. Bu isnadlardan birinde Fülejh b. Süleyman, diğerinde ise Hammâd b. Seleme yer almaktadır. Buhârî'nin el-Câmiu's-Şâhîh'inde tahrîc ettiği, Fülejh b. Süleyman tarikiyle gelen rivayette Hz. Peygamber'in vefat eden kızının ismi açıkça zikredilmemektedir. Bununla birlikte hadis şârihleri ve ricâl âlimlerinin önemli bir kısmı, rivayette kastedilen kişinin Ümmü Külsûm olduğunu belirtmiştir (İbn Hacer, 2000, s. 3/158; İbn Sa'd, 1990, 8/31, 1990; Taberî, 1387; Tahâvî, 1994, 11/498). Buna karşılık Hammâd b. Seleme tarikiyle nakledilen rivayette ise vefat eden kişinin Hz. Rukiyye olduğu ifade edilmektedir. Söz konusu rivayet Buhârî tarafından et-Târîhu'l-Evsat'ta (Buhârî, 1977, 1/297), ayrıca Hâkim en-Nîsâbü'rî tarafından da tahrîc edilmiştir (Hâkim en-Nîsâbü'rî, 2018, 7/569). Ancak her iki rivayet hadis âlimleri tarafından mukayeseli olarak değerlendirilmiş ve Fülejh b. Süleyman tarikiyle gelen rivayetin daha sahih olduğu sonucuna varılmıştır. Zira tarihî verilere göre Hz. Rukiyye, Resûlullah (s.a.v.) Bedir Gazvesi'nde bulunduğu sırada vefat etmiş, bu sebeple Hz. Peygamber onun cenazesine ve defnine iştirak edememiştir. Nitekim Buhârî de Hammâd b. Seleme tarikiyle nakledilen rivayeti değerlendirdiği yerde, “Bunun ne olduğunu (veya bu rivayetin ne anlama geldiğini) bilmiyorum. Çünkü Rukiyye, Resûlullah (s.a.v.) Bedir'de bulunduğu sırada vefat etti; dolayısıyla Hz. Peygamber onun cenazesinde hazır bulunmadı.” diyerek rivayette yer alan bu bilgiye dikkat çekmiştir (İbn Hacer, 2000, 3/158). Bu gerekçeyle, rivayette Hz. Rukiyye'nin isminin zikredilmesi Hammâd b. Seleme'ye nispet edilen bir vehim olarak değerlendirilmiştir. Nitekim İbn Abdülber de bu hususu şu sözleriyle ifade etmektedir: “Bu hadis, Hammâd b.

Seleme'nin hatasıdır. Çünkü Resûlullah (s.a.v.) kızı Rukiyye'nin defnine katılmamıştır. Dolayısıyla bu sözü Rukiyye hakkında söylemiş değildir; bilakis bu sözü diğer kızı Ümmü Külsûm hakkında söylemiştir" (İbn Abdülber, 1992, 4/1841).

Bu değerlendirmeler, Füleyh b. Süleyman'ın rivayetlerindeki zabt ve isabetin ortaya konulması bakımından dikkate değer karineler arasında değerlendirilebilir. Aynı zamanda Buhârî'nin, tenkit edilen bazı rivayetlerine rağmen Füleyh'ten el-Câmiu's-Şaḥîḥ'inde rivayette bulunmasının isabetini gösteren dikkat çekici örneklerden birini teşkil etmektedir. Nitekim Buhârî, farklı tarikler arasındaki ihtilafı dikkate almış ve tarihî vakıayla uyum arz eden rivayeti tercih ederek Füleyh b. Süleyman'ın rivayetini esas almıştır. Bu durum, Buhârî'nin râvileri değerlendirirken yalnızca cerh ve ta'dîl hükümlerine değil, rivayetlerin tarihî gerçeklik ve diğer tariklerle uyumuna da önem verdiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Sekizinci rivayet: Buhârî, "Adakı Yerine Getirme" bâbında Füleyh b. Süleyman tarikiyle Yahyâ b. Sâlih – Füleyh b. Süleyman – Saîd b. Hâris – Abdullah b. Ömer isnadıyla, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) adak adamayı hoş görmediğini ve adağın ilâhî takdiri değiştirmeyeceğini, ancak cimri kimsenin vermeye yanaşmadığı şeyi vermesine vesile olacağını bildiren hadisi rivayet etmiştir (Buhârî, 1422h, Edeb, 26). Buhârî, bu rivayetin ardından aynı muhtevayı ihtiva eden iki farklı tariki daha zikrederek hadisi desteklemiştir (Buhârî, 1422h, Edeb, 26). Ayrıca Müslim de hadisi Abdullah b. Dînâr tarikiyle benzer lafızlarla tahrîc etmiştir (Müslim b. Haccâc, 1955, Nazr, 2). Öte yandan İbn Hibbân'ın rivayetinde isnadda Füleyh b. Süleyman yerine Zeyd b. Enîse yer almakla birlikte hadisin daha geniş metni nakletmiş (İbn Hibbân, 1993, 10/222), Tahâvî ise aynı rivayeti Füleyh b. Süleyman tarikiyle tahrîc etmiştir (Tahâvî, 1994, 2/307). Dolayısıyla mevcut tarikler birlikte değerlendirildiğinde, Füleyh b. Süleyman'ın rivayeti lafız bakımından bazı farklılıklar içerse de anlam itibarıyla diğer sahih rivayetlerle örtüşmekte ve çeşitli tarikler tarafından desteklenmektedir.

Dokuzuncu rivayet: Buhârî, İbrahim b. Münzir – Muhammed b. Füleyh – Füleyh b. Süleyman – Saîd b. Hâris – Câbir b. Abdullah (r.a.), ateşte pişirilen yiyecekleri tüketmenin abdesti bozmadığını ifade eden hadisi rivayet etmiştir. Bu rivayette Câbir (r.a.), Resûlullah (s.a.v.) döneminde ateşte pişmiş bir şey yendikten sonra yeniden abdest alınmaksızın namaz kılındığını haber vermektedir (Buhârî, 1422h, Et'ime, 53).

Hadis kaynaklarında aynı mesele hakkında ateşte pişirilen yiyeceklerden dolayı abdest alınmasını emreden rivayetler de yer almakta, (Müslim b. Haccâc, 1955, s. Hayız, 352) buna karşılık bu hükmün neshedildiğini bildiren rivayetler de nakledilmektedir. Nitekim Müslim (Müslim b. Haccâc, 1955, Hâyız, 351-357) ve Ebû Dâvûd, eserlerinde her iki gruptaki rivayetleri birlikte zikrederek meselenin nesih boyutuna işaret etmişlerdir (Ebû Dâvud, 1998, Tahâret, 71). Füleyh b. Süleyman

tarikiyle gelen rivayet isnad bakımından da desteklenmektedir. Müslim, aynı hükmü farklı isnadlarla rivayet etmiş; Ebû Dâvûd ise Câbir b. Abdullah başta olmak üzere çeşitli sahâbîlerden benzer rivayetler nakletmiştir. Bu durum, Buhârî'nin Fülehy tarikiyle tahrîc ettiği hadisin hem mütâbî hem de şâhid rivayetlere sahip olduğunu, dolayısıyla Fülehy'nin rivayetinin tek başına kalmadığını göstermektedir. Bu destekleyici rivayetler, onun zabtına dolaylı şekilde katkı sağlayan karineler olarak değerlendirilebilir.

Hadislerin birlikte değerlendirilmesi, Hz. Peygamber'in son uygulamasının ateşte pişirilen yiyeceklerin abdesti gerektirmediği yönünde olduğunu göstermektedir. Buhârî'nin, "Koyun eti ve sevîk yedikten sonra abdest almayanlar" bâbında aynı hükmü destekleyen rivayetlere yer vermesi de (Buhârî, 1422h, Vüdu', 52) onun bu görüşü benimsediğini ortaya koymaktadır.

Onuncu rivayet: Buhârî'nin, Ebû Amr – Fülehy b. Süleyman – Saîd b. Hâris – Câbir b. Abdullah (r.a.) isnadıyla naklettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.), beraberinde bir kişi bulunduğu hâlde Ensâr'dan bir sahâbîyi ziyaret etmiş ve ona şöyle buyurmuştur: "Eğer yanında bu gece kırbada bekletilmiş su varsa getir; aksi takdirde doğrudan kaynaktan eğilip içeriz." buyurmuştur. Râvinin bildirdiğine göre söz konusu sahâbî, o sırada bahçesini sulamaktadır. Hz. Peygamber'in talebi üzerine yanında bekletilmiş su bulunduğunu belirten sahâbî, Hz. Peygamber'i ve beraberindeki sahâbîyi gölgelik bir alana davet etmiştir. Müteakiben bir kaba bekletilmiş sudan koymuş, ardından sağdığı taze sütü bu suya ilave ederek ikram etmiştir. Söz konusu meşrubatı önce Hz. Peygamber, ardından da yanındaki sahâbî içmiştir (Buhârî, 1422h, Eşribe, 14).

Bu rivayet, herhangi bir kap kullanmaksızın nehir, pınar veya benzeri bir su kaynağından doğrudan su içmenin câiz olduğuna delil olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte bazı hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'in bu şekilde su içmeyi hoş karşılamadığına işaret eden rivayetler de yer almaktadır. Bunlardan biri Abdullah b. Ömer'den nakledilen şu rivayettir: "Bir su birikintisinin yanından geçtik. Eğilip ağzımızı doğrudan suya uzatarak içmeye başladık. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.), 'Suyu doğrudan ağzınızla içmeyin. Önce ellerinizi yıkayın, sonra ellerinizle su alıp için. Çünkü elden daha güzel bir kap yoktur.' buyurdu." İbn Mâce bu rivayeti Vâsıl b. Abdül-A'lâ – İbn Fûdayl – Leys b. Ebî Süleym - Saîd b. Âmir – Abdullah b. Ömer isnadıyla rivayet etmiştir (İbn Mâce, 2009, Eşribe, 26).

Bu iki rivayeti birlikte değerlendiren bazı muhaddis ve fakihler, Abdullah b. Ömer rivayetini, isnadında yer alan Leys b. Ebî Süleym ile Saîd b. Âmir sebebiyle zayıf kabul etmiş ve bu nedenle Fülehy b. Süleyman'ın rivayetini tercih etmişlerdir (İbn Hacer, 2000, 10/77; İbnü'l-Harrât, 1995, 4/176). Buna karşılık İbn Hazm, el-Muhallâ'da "Nehir, pınar veya su kanalından ağzını doğrudan suya uzatarak içen kimsenin hükmü" başlığı altında hem câiz olduğuna delâlet eden Fülehy rivayetini hem de buna aykırı görünen Leys rivayetini birlikte zikretmiştir. İbn Hazm'a göre

her iki isnadda da hadis münekkithlerinin tenkit ettiği râviler bulunduğundan, rivayetlerden birini diğerine kesin olarak tercih etmek mümkün değildir. Bu gerekçeyle o, her iki uygulamanın da mubah olduğu sonucuna ulaşmıştır (İbn Hazm, 2003, 6/231).

Buhârî'nin tahrîc ettiği rivayet dikkate alındığında, Fülehy b. Süleyman'ın yer adlığı isnadın, başka rivayetlerle desteklenmediği anlaşılmaktadır. Buna rağmen birçok âlim, söz konusu rivayeti fikhî hükümlerin istinbatında delil olarak kullanmıştır. Bu durum, İbn Hacer'in Buhârî'nin fikhî ahkâma ilişkin hadislerde Fülehy b. Süleyman'dan rivayette bulunmadığı yönündeki değerlendirmesinin mutlak anlamda isabetli olmadığını göstermektedir. Zira Buhârî'nin Fülehy tarikiyle naklettiği bu rivayet doğrudan fikhî bir hüküm ihtiva etmekte olup, sadece Fülehy'in isnadıyla nakledildiği görülmektedir. Dolayısıyla Buhârî'nin, ahkâm içerikli rivayetlerde de gerekli gördüğü durumlarda mütâbaat olmaksızın Fülehy'in rivayetlerine yer verdiği söylenebilir.

B. Fikhî olmayan Rivayetler (Fezaile Dair Rivayetler)

Birinci rivayet: Buhârî'nin, Fülehy b. Süleyman'dan naklettiği bir rivayete göre Abdullah b. Ömer şöyle buyurmuştur: “Resûlullah (s.a.v.), umre yapmak üzere yola çıktı; ancak Kureyş müşrikleri Kâbe'ye ulaşmasına engel oldular. Bunun üzerine Hz. Peygamber Hudeybiye'de kurbanını kesti, tıraş oldu ve ardından Mekkelilerle ertesi yıl umre yapmak üzere bir anlaşma imzaladı. Anlaşmaya göre Müslümanlar kınından çıkarılmamış kılıçtan başka silah taşımayacak ve Mekke'de üç günden fazla kalmayacaklardı. Ertesi yıl umre için Mekke'ye gelen Hz. Peygamber, kararlaştırıldığı şekilde şehre girdi. Üç gün kaldıktan sonra Kureyşlilerin şehirden çıkmasını istemeleri üzerine oradan ayrıldı.” (Buhârî, 1422h, Sulh, 7). Buhârî, ayrıca Kitâbü'l-Megâzî bölümünde söz konusu rivayeti iki farklı isnadla rivayet etmiş; her iki isnadın medarı Fülehy b. Süleyman olduğu görülmektedir (Buhârî, 1422h, Megâzî, 45). İbn Hacer söz konusu rivayeti müttafakün aleyh olarak kabul etmiştir (İbn Hacer, 1989, 2/230). Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu rivayetin medarı Fülehy b. Süleyman, sahabe râvisi de İbn Ömer'dir. Diğer hadis kaynaklarında da aynı isnadla geçtiği görülmektedir (Ahmed b. Hanbel, 2001, 10/246). Bunun yanı sıra Buhârî başta olmak üzere diğer rivayetlerin râvileri Yûnus b. Muhammed, Sürayc b. Numan ve Hüseyin b. İbrahim her üç râvi de rivayeti Fülehy b. Süleyman'dan o da Nâfi'den o da İbn Ömer'den nakletmiştir. Bunun yanı sıra Ahmed b. Hanbel konuyla ilgili rivayeti Fülehy b. Süleyman'dan rivayet ettiği gibi (az farklılıkla) Eyyûb – Nâfi' ve İbn Ömer isnadıyla da tahrir etmiştir (Ahmed b. Hanbel, 2001, 8/58). Bu da Fülehy b. Süleyman'ın rivayetini pekiştirmektedir.

İkinci rivayet: Buhârî'nin, Asbağ – İbn Vehb - Fülehy b. Süleyman – Hilâl b. Üsâme – Hz. Enes'in şöyle dediğini nakletmiştir: “Hz. Peygamber (s.a.v.) sövüp sayan, çirkin ve edep dışı sözler söyleyen ya da sürekli lanet eden biri değildi. Birimizi azarlayacağı zaman sadece, 'Ona ne oluyor! Alın toprak olasıca!' derdi.”

(Buhârî, 1422h, s. Edeb, 37) Kaynaklarda; “Hz. Peygamber’in (s.a.v.), ne kötü ve müstehcen söz söyleyen ne de kendisini zorlayarak böyle konuşan bir kimseydi” manasına gelen rivayetleri bulmak mümkündür (Müslim b. Haccâc, 1955, Fezâil, 2321). Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla Fülehy b. Süleyman rivayetinde teferrüd etmiştir (Ahmed b. Hanbel, 2001, 19/446). Bu durum da Buhârî'nin, Fülehy b. Süleyman'ın teferrüd ettiği rivayetlere de yer verdiği göstermektedir.

Üçüncü rivayet: Buhârî'nin, Fülehy b. Süleyman'ın da isnadında yer aldığı bir rivayette Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “Emanet zayi edildiğinde kıyameti bekle.” Bunun üzerine, “Ey Allah'ın Resûlü! Emanetin zayi edilmesi nasıl gerçekleşir?” diye sorulunca, “Görev ve sorumluluklar ehil olmayan kimselere tevdi edildiği zaman kıyameti bekle.” buyurmuştur. Buhârî söz konusu rivayeti İlim (Buhârî, 1422h, İlim, 2) ve Rakâik kitaplarında tahrîc etmiştir (Buhârî, 1422h, Rakâik, 35). Mevcut veriler ışığında, bu rivayet sadece Fülehy b. Süleyman'ın yer aldığı isnadla nakledilmiştir.

Dördüncü rivayet: Buhârî'nin, Fülehy b. Süleyman tarikiyle rivayet ettiği bir diğer hadis, İslâm tarihinde “ifk hadisesi” olarak meşhur olan ve Hz. Âişe ile ilgili olayı konu edinmektedir. Rivayet oldukça uzun ve yaygın biçimde bilindiğinden, burada metni nakletmek yerine yalnızca Buhârî'de yer aldığı bölüme işaret etmekle yetinilecektir. Zührî söz konusu rivayetin akabinde şöyle demiştir: “Bu râvilerin her biri bana Hz. Âişe'ye (r.a.) ait rivayetin bir kısmını aktardı. Bazıları hadisi diğerlerine göre daha iyi muhafaza etmiş ve daha ayrıntılı nakletmiştir. Ben de her birinin Hz. Âişe'den (r.a.) naklettiği rivayetleri ezberledim. Onların rivayetlerinin bir kısmı, diğerlerinin rivayetlerini teyit edip desteklemektedir” (Buhârî, 1422h, Şehâdat, 15).

İfk hadisi, Buhârî'nin yanı sıra Müslim (Müslim b. Haccâc, 1955, Tevbe, 11) ve Nesâî (Nesâî, 2001, Aşeretü'n-Nisâ, 12,) tarafından da rivayet edilmiştir. Ancak bu iki muhaddisin naklettiği rivayetlerin isnadlarında Fülehy b. Süleyman yer almamaktadır. Buna rağmen rivayet metinleri arasındaki büyük ölçüdeki uyum, Fülehy b. Süleyman'ın söz konusu hadisi güvenilir biçimde muhafaza ettiğine ve rivayetindeki zabt vasfını destekleyen bir karine olarak değerlendirilebilir.

Beşinci rivayet: Buhârî, Muhammed b. Sinân – Fülehy b. Süleyman – Hilâl b. Ali – Abdurrahman b. Ebî Amre – Ebû Hüreyre isnadıyla Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: “Şüphesiz cennette öyle bir ağaç vardır ki, bir süvari onun gölgesinde yüz yıl yolculuk etse bile sonuna ulaşamaz.” Fülehy tarikiyle nakledilen bu rivayette ayrıca, “Dilerseniz, ‘Ve uzatılmış bir gölge...’ (el-Vâkıa 56/30) ayetini okuyunuz.” ilavesi de yer almaktadır (Buhârî, 1422h, Bad'u'l-Halk, 8).

Buhârî, aynı hadisi Enes b. Mâlik, Sehl b. Sa'd ve Ebû Saîd el-Hudrî'den gelen üç farklı isnadla daha rivayet ederek çeşitli tariklerle desteklemiştir. Bu rivayetler, sahâbî râvileri ve bazı lafızları bakımından farklılık gösterse de hadisin temel muhtevasında ittifak etmektedir (Buhârî, 1422h, Bad'u'l-Halk, 8).

Müslim de hadisi iki farklı isnadla rivayet etmiş, ancak bu isnadlarda Fülehy b. Süleyman'a yer vermemiştir (Müslim b. Haccâc, 1955, Cennet, 2826, 2827) Tirmizî (Tirmizî, 1975, Tefsîr, 59) ve İbn Ebî Şeybe'nin rivayetleri de hadisin farklı tariklerden nakledildiğini göstermektedir. Özellikle İbn Ebî Şeybe'nin Ebû Hüreyre tarikiyle rivayet ettiği metinde, Fülehy rivayetinde yer alan "Ve uzatılmış bir gölge..." (el-Vâkıa 56/30) ayetine yapılan atfın da bulunması dikkat çekicidir (İbn Ebî Şeybe, 2009, 19/145). Bu durum, söz konusu ilavenin yalnızca Fülehy'e mahsus münferit bir ziyade olmadığını göstermektedir (Ahmed b. Hanbel, 2001, 15/136; Tirmizî, 1975, Cennet, 1).

Buhârî'nin Fülehy b. Süleyman tarikiyle tahrîc ettiği bu hadis hem mütâbaat hem de şevâhid ile desteklenmektedir. Gerek hadisin temel muhtevasının farklı sahâbîlerden nakledilmesi gerekse Fülehy rivayetindeki âyet atfının başka tariklerde de yer alması, bu rivayetin münferit olmadığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu hadis, Fülehy b. Süleyman'ın rivayetlerinin güvenilirliğini destekleyen ve onun zabtına dair olumlu karine teşkil eden örneklerden biri olarak değerlendirilebilir.

Altıncı rivayet: Buhârî, Muhammed b. Sinân - Fülehy b. Süleyman - Hilâl b. Ali - Abdurrahman b. Amre - Hz. Ebû Hüreyre isnadıyla Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: "Ben, dünya ve ahirette Meryem oğlu İsmâ'ya insanların en yakın olanıyım. Peygamberler baba bir, anne ayrı kardeşler gibidir. Anneleri farklı olmakla birlikte dinleri birdir." Buhârî, bu rivayetin ardından aynı hadisin İbrahim b. Tahmân - Mûsâ b. Ukbe - Safvân b. Süleym - Atâ b. Yesâr - Hz. Ebû Hüreyre tarikiyle de nakledildiğine işaret etmiştir. Böylece hadisin, Fülehy b. Süleyman'ın yer almadığı farklı bir isnadla da rivayet edildiğini göstermiştir. Nitekim Buhârî, aynı hadisi ayrıca Ebû'l-Yemân - Şuayb - Zührî - Ebû Seleme - Hz. Ebû Hüreyre isnadıyla da eserine almıştır (Buhârî, 1422h, Ahâdîsü'l-Enbiya, 58).

Hadis kaynaklarının mukayeseli incelenmesi, söz konusu rivayetin birçok hadis kitabında farklı isnadlarla nakledildiğini ortaya koymaktadır. Bu isnadların bir kısmında Fülehy b. Süleyman yer alırken, bir kısmında ise bulunmamaktadır (Ahmed b. Hanbel, 2001, s. 12/497, 16/180, 16/579). Bununla birlikte rivayetlerin aynı sahâbî, yani Hz. Ebû Hüreyre'den farklı tâbiî ve sonraki râviler vasıtasıyla aktarılmış olması, hadisin aynı sahâbî eksenindeki mütâbaatlarının bulunduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bunlar, Hz. Ebû Hüreyre'den (r.a.) nakledilen ve birbirini destekleyen çok sayıda rivayet yolunu oluşturmaktadır. (İb Kesîr, 1988, s. 1/189) Bu durum, rivayetin tek bir isnada dayanmadığını ve farklı nakil yollarıyla desteklendiğini ortaya koyması bakımından önem arz etmektedir. Ayrıca, söz konusu rivayetlerin sahih olduğu görüşü, bazı âlimler tarafından da dile getirilmiştir. (Begavî, 1983, s. 13/200) Dolayısıyla Fülehy b. Süleyman'ın rivayet ettiği tarik, aynı hadisi nakleden diğer isnadlar tarafından teyit edilmekte; bu da rivayetin sıhhatine ilişkin değerlendirmeyi destekleyen karinelerden biri olarak

kabul edilebilmektedir. Bunun yanında söz konusu mütâbaatlar, Fülejh b. Süleyman'ın bu hadisi rivayet ederken münferit kalmadığını göstermesi bakımından da önemlidir. Bu itibarla, aynı hadisin farklı isnadlarla rivayet edilmiş olması, Fülejh b. Süleyman'ın bu hadisi rivayetinde hata veya vehimle münferit kalmadığını göstermekte; dolayısıyla onun bu rivayetteki zabtını destekleyen önemli bir karine teşkil etmektedir.

Sonuç

Bu araştırmada, hadis münekkitlerinin hakkında farklı değerlendirmelerde bulunduğu Fülejh b. Süleyman'ın cerh ve ta'dîl literatüründeki yeri ile Buhârî'nin ondan rivayet ettiği hadisler birlikte incelenmiştir. Bu incelemenin neticesinde, cerh ve ta'dîl âlimlerinin Fülejh b. Süleyman hakkında ittifak hâlinde olmadığı görülmektedir. Bir kısım muhaddis onu güvenilir kabul ederken, diğer bir kısmı özellikle zabt yönünden tenkit etmiş ve rivayetlerinde hata yaptığını ifade etmiştir. Bununla birlikte söz konusu tenkitlerin, onun rivayetlerinin tamamen terk edilmesini gerektirecek seviyede görülmediği anlaşılmaktadır.

Çalışmada incelenen rivayetler, Buhârî'nin Fülejh b. Süleyman'dan yaptığı nakillerin önemli bir kısmının mutâbaat ve şevâhidlerle desteklendiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, Buhârî'nin hakkında ihtilaf bulunan râvilerden rivayette bulunurken tek bir isnada dayanmadığını; rivayetleri farklı tariklerle karşılaştırarak hadislerin sıhhatini güçlendirmeyi esas aldığını göstermektedir. Bunun yanında bazı rivayetlerde görüldüğü üzere Buhârî, farklı isnadlar arasındaki ihtilafları mukayese etmiş, tarihî gerçeklikle ve diğer sahih rivayetlerle daha uyumlu gördüğü tarikleri tercih ederek hadis tenkidindeki metodolojik yaklaşımını açık biçimde ortaya koymuştur.

Araştırmada dikkat çeken bir diğer husus, Buhârî'nin Fülejh b. Süleyman'dan yalnızca fezâile dair rivayetler değil, fikhî hükümler içeren hadisler de nakletmiş olmasıdır. Bu tespit, Buhârî'nin hakkında tenkit bulunan râvilerden yalnızca ahkâm dışındaki rivayetleri aldığı yönündeki genel kanaatin mutlak biçimde kabul edilemeyeceğini göstermektedir. Nitekim incelenen bazı ahkâm hadislerinin mutâbaat ve şevâhidlerle desteklenmesi, Buhârî'nin rivayet seçiminde râvinin tek başına değerlendirilmesinden ziyade rivayetin diğer isanadları içerisindeki durumunu esas aldığını ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra Buhârî'nin, Fülejh b. Süleyman'ın teferrüd ettiği bazı rivayetleri de tahrîc etmiş olması, onu genel itibarıyla güvenilir bir râvi olarak değerlendirdiğine işaret etmektedir. Ayrıca bu çalışma, İbn Hacer'in Buhârî'nin Fülejh'ten daha çok fezâil ve mutâbaat mahiyetindeki rivayetleri aldığı yönündeki değerlendirmesinin mutlak olmadığını göstermektedir.

Bunun yanı sıra çalışmada ele alınan bazı rivayetlerde Buhârî'nin yalnızca râvinin güvenilirliğine değil, rivayetin tarihî vakıalarla uyumuna, diğer tariklerle

desteklenmesine ve metinler arasındaki bütünlüğe de önem verdiği görülmüştür. Bu yaklaşım, Buhârî'nin hadis tenkidinde bütüncül bir yöntem benimsediğini göstermektedir.

Sonuç olarak Buhârî'nin Füleyh b. Süleyman'dan rivayet etmesi, cerh ve ta'dîl kaynaklarında yer alan tenkitleri göz ardı ettiği anlamına gelmemektedir. Aksine Buhârî, râvi hakkındaki değerlendirmeleri hadislerin farklı tarikleri, destekleyici rivayetleri ve metinlerin ilmî tutarlılığı çerçevesinde yeniden değerlendirmiş; bu değerlendirme neticesinde güvenilir bulduğu rivayetleri el-Câmi'u's-Şaḥîḥ'ine almıştır. Dolayısıyla Buhârî'nin rivayet metodunu yalnızca râviler hakkında nakledilen cerh ve ta'dîl hükümleriyle açıklamak yeterli değildir. Onun hadis seçiminde isnad tenkidi, mutâbaat ve şevâhid değerlendirmeleri gibi çok yönlü bir metodoloji benimsediği anlaşılmaktadır. Bu yönüyle çalışma, Buhârî'nin râvi değerlendirme usulüne ilişkin mevcut literatüre katkı sağlamanın yanı sıra, hakkında ihtilaf bulunan râvilerin el-Câmi'u's-Şaḥîḥ'teki rivayetlerinin yeniden değerlendirilmesine yönelik yapılacak araştırmalar için de metodolojik bir zemin sunma ümidini taşımaktadır.

Kaynaklar

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b Muhammed eş-Şeybani. (2001). Müsned (Ciltler 1-45). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Ali b. el-Medîni, Ebû'l-Hasen Alî b. Abdillâh b. Ca'fer b. Necîh es-Sa'dî. (2006). Su'âlât Muhammed b. Osmân b. Ebî Şeybe fi'l-cerh ve't-ta'dîl. Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîse.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. (t.s.). 'Umdetü'l-kârî. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tücebî. (1986). Et-Ta'dîl ve't-tecrîh li-men harrece lehü'l- Buhârî fi'l-Câmi'i's-Sahîh. Riyâd: Dâru'l-Livâ'.
- Başaran, Selman. (1996). Füleyh b. Süleyman. TDV İslâm Ansiklopedisi (C. 13, s. 248).
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ. (1983). Şerhü's-Sünne (Ciltler 1-15). Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b el-Hüseyn b Ali. (1344). Es-Sünenü'l-kübra (Ciltler 1-10). Haydarabad : Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b İsmâîl b İbrâhîm Cu'fî. (1977). Et-Târihü'l-Evsat (Ciltler 1-2). Haleb: Dâru'l-Va'y.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b İsmâîl b İbrâhîm Cu'fî. (2008). Et-Târihü'l-kebîr (Ciltler 1-9). Beyrut : Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b İsmâîl b İbrâhîm Cu'fî. (1422h). Sahîh (Ciltler 1-9). Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât.

- Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b Ömer b Ahmed. (2007). Suâlâtü's-Selmî li'd-Dârekutnî. Riyâd: Müessesetü'l-Cüreysî.
- Ebû Dâvud, S üleyman b Eş'as b İshak b el-Ezdi es-Sicistânî. (1998). Sünen (Ciltler 1-4). Cidde: Darü'l-Kıble li's-Sekafeti'l-İslamiyye.
- Hâkim en-Nîsâbü'rî, E Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyî' Muhammed. (1977). Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs (2. Baskı). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdullah İbnü'l-Beyyî' Muhammed. (2018). El-Müstedrek ale's-Sahîhayn (Ciltler 1-9). Beyrut: Dârü'r-Risâle el-Âlemiyye.
- İb Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr. (1988). En-Nihâye fî'l-fiten ve'l-melâhim (Ciltler 1-2). Beyrut: Dârü'l-Cil.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber en-Nemerî. (1992). el-İstîâb fî marifeti'l-aşhâb (Ciltler 1-4). Haleb: Dârü'l-Cil.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî el-Cürcani. (1997). El-Kâmil fî duafâi'r-ricâl (Ciltler 1-9). Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Dakîkûlîd, Ebû'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Alî b. Vehb. (2002). El-İlmâm bi-ehâdîsi'l-aḥkâm (Ciltler 1-2). Dâru İbn Hazm: Beyrut.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b Muhammed b İbrâhim. (2009). El-Musannef fî'l-ehâdîs ve'l-âsâr (Ciltler 1-13). Mısır: Dârü'l-Fârûk.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. (1326). Tehzîbü't-Tehzîb (Ciltler 1-12). Hind: Dâiretü'l-Maârif.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. (1989). Telhîsü'l-habîr fî tahrîc-i ehâdîsi'r-Râfiyyi'l-kebîr (Ciltler 1-4). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. (2000). Fethü'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî (Ciltler 1-13). Riyâd: Dâru's-Selâm.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî. (2003). El-Muḥallâ. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. (1973). Kitâbü's-sikât (Ciltler 1-9). Haydarabad: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. (1993). Sahîhu İbn Hibbân (Ciltler 1-18). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b Yezid er-Rebei el-Kazvini. (2009). Sünen (Ciltler 1-5). Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. (1990). Et-Tabakâtü'l-kübrâ (Ciltler 1-8). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esîr, Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. (1979). En-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser (Ciltler 1-5). Beyrut: Mektebetü'l-İlmiyye.

- İbnü'l-Harrât, Ebû Muhammed Abdülhak b. Abdirrahmân b. Abdillâh el-İşbîlî. (1995). El-Ahkâmü'l-Vüstâ (Ciltler 1-4). Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd.
- İbnü'l-Mülakkin, E Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî. (2008). Et-Tavdîh li şerhi'l-Câmi's-Sahîh (Ciltler 1-36). Dimeşk: Dâru'n-Nevâdir.
- İbnü's-Salâh, E Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. (1989). Mukaddimetu İbni's-Salâh. Kahire: Dâru'l-Maârif.
- İbnü't-Türkmânî, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Osmân b. İbrâhîm et-Türkmânî el-Mardînî. (t.s.). el-Cevherü'n-naķî fı'r-reddi ale'l-Beyhaķî.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâleddin Yusuf b Abdurrahman b Yusuf. (1980). Tehzîbü'l-Kemâl fı esmâ'r-ricâl (Ciltler 1-35). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Müslim b. Haccâc, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyri en-Nîsâbü'rî. (1955). Sahîh. Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabiyye.
- Müslim b. Haccâc, Ebü'l-Hüseyin el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî. (1984). El-Künâ ve'l-esmâ (Ciltler 1-2). Medîne: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb. (2001). Es-Sünenü'l-kübra (Ciltler 1-12). Beyrut: Müesse setü'r-Risâle.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b Şeref. (1997). Hulâsetü'l-ahkâm (Ciltler 1-2). Müessesetü'r-Risâle: Bey rut.
- Özçelik, Fikret. (2020). Hadis Usûlünde Râvî Değerlendirme Metodu-İbn Ebî Hâtim Örneği-. İstanbul: Nida Akademi.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaledin Abdurrahman b Ebî Bekr. (t.s.). Tedribü'r-ravi fı şerhi Takribi'n-Nevevi. (Ciltler 1-2). Riyâd: Mektebetü'r-Riyâd.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. (1387). Târîhu't-Taberî (Ciltler 1-11). Beyrut: Dâru't-Turâs.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî. (1994). Şerhu Müşkili'l-âsâr (Ciltler 1-16). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Tirmizî, bû İsâ Muhammed b İsâ. (1975). Sünen (Ciltler 1-5). Mısır: Mustafa el-Bâbî el-Halebî.
- Yahyâ b. Maîn, E Ebû Zekerıyyâ el-Bağdâdî. (1985). Târîhu İbn Maîn (Rivâyetu İbn Muhriz) (Cilt ler 1-2). Dimeşk: Mecmeu'l-lügati'l-Arabiyye.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman. (1963). Mîzânü'l-i'tidâl fı nakdi'r-ricâl. Beyrut: Dâru'l- Ma'rife.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddin Muhammed b Ahmed b Osman. (2003). Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm (Ciltler 1-15). Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.

“COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” beyanları:

Etik Kurul Belgesi:	Bu çalışma için etik kurul onayı gerekmemektedir.
Çıkar Çatışması Beyanı:	Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazar/ların potansiyel bir çıkar çatışması yoktur.
Finansal Destek:	Bu çalışmanın araştırma ve yazım aşamasında herhangi kişi/kurum veya kuruluşlar tarafından finansal destek alınmadığı bildirilmiştir.
Destek ve Teşekkür Beyanı:	-
Çifte Kör Hakem Değerlendirmesi:	Dış-bağımsız
<i>The following statements are made in the framework of “COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors”:</i>	
Ethics Committee Approval:	Ethics committee approval is not required for this article.
Declaration of Conflicting Interests:	No conflicts of interest were reported for this article.
Financial Support:	It has been reported that this study did not receive financial support from any person/institution or organization during the research and writing phase.
Statement of Support and Acknowledgment:	-
Double-Blind Peer Review:	External-independent